

329; M. Abdülvehhâb Buhayrî, *el-Hiyel fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1394/1974; M. Hadi Hussain – Abdul Hameed Kamali, *The Nature of the Islamic State*, Karachi 1977, s. 119-130; M. Tâhir b. Âşûr, *Mağâsîdû's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 108-120; M. Mahrûs Abdüllâtîf el-Müderis, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1978-79, II, 789-816; Abdülmecîd Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye 'inde aşhâbi'l-hadis*, Kahire 1399/1979, s. 613-640; Muhammed b. İbrâhim, *el-Hiyelü'l-fıkhiyye fi'l-mu'âmelâtü'l-mâliyye*, Tunus 1983; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı* (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 58; M. Hişâm Burhânî, *Seddü'z-zerâ'î fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1406/1985, tür.yer.; Hâdî Ahmed el-Hâdî, *Eşerü'l-bâ'is gayri'l-meşrû fi'l-'ukûd ve't-taşarrufât: dirâse mukârene* (doktora tezi, 1985, Câmîatü'l-Kahire Külliyyetü Dâri'l-ulûm), el-Mektebetü'l-Merkeziyye, nr. 4392, s. 391-461; Saîd Ramazan el-Bûtî, *Devâbitü'l-maşlaḥa*, Beyrut 1406/1986, s. 293-324; M. Reşîd Rızâ, *er-Ribâ ve'l-mu'âmelât fi'l-İslâm*, Beyrut 1406/1986, s. 140-153; M. Revvâs Kal'acı, *Meusû'atü fıkhi İbrâhîm en-Neha'î*, Beyrut 1986, I, 535-536; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Halli*, Ankara, ts. (Akçağ Yayinevi), s. 153-164; a.mlf., "İslâm Hukukunda Hile-i Şer'iyye", *İslâmî Araştırmalar*, sy. 2, Ankara 1986, s. 71-89; a.mlf., "Buhârî'nin Sahihindeki Kitâbü'l-Hiyel'i Hakkında Bazı Mülâhazalar", *EAÜİFD*, sy. 10 (1991), s. 59-79; M. Şerîf er-Rahamûnî, *er-Ruḡaşû'l-fıkhiyye ve's-sünnetü'n-nebeviyye*, Tunus 1992, s. 602-616; Mahmûd Abdürrahîm ed-Dîb, *el-Hiyel fi'l-kânûnî'l-medenî* (doktora tezi, 1992, Câmîatü Aynî's-şems Külliyyetü'l-Hukûk), el-Mektebetü'l-Külliyye, nr. 349/6; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan, *Kütübün ḥazzere minhe'l-ulemâ*, Riyad 1415/1995, I, 179-197; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile: Hile-i Şer'iyye*, İstanbul 1996; a.mlf., "Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller", *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1, İstanbul 1415/1995, s. 105-108; Mir Siadat Ali Khan, "The Mohammedan Laws Against Usury and How They are Evaded", *Journal of Comparative Legislation*, II (1929), s. 233-244; H. Lammens, "el-Hiyel ve'l-meḥâric", *el-Meşriḳ*, XXIX, Beyrut 1931, s. 641-646; Abdullah el-Merâgî, "İskâtü'l-aḥkâmî's-şer'iyye bi't-taḥayyüli memnûn", *ME*, XXVI/7 (1954), s. 373-377; Abdul Hameed Kamali, "Kitab al-Hiyal in the Political Philosophy of the Ummah", *Iqbal Review*, VII/3, Lahore 1966, s. 59-81; Hüseyin Halef el-Cebbûrî, "el-Hiyel ve mevâkıfü'l-fukahâ minhâ", *Mecelletü Külliyyetü'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, V, Bağdad 1393/1973, s. 113-136; Sâlih b. Fevzân, "er-Ribâ", *Edvâ'ü's-şerfa*, X, Riyad 1399, s. 235-274; Abdullah b. Muhammed et-Tarîkî, "Hükmü bey'i'l-îne", *Mecelletü'l-Buḥûsü'l-İslâmiyye*, sy. 14, Riyad 1405-1406/1985, s. 261-294; Muhammed b. Ahmed es-Sâlih, "Mevkûfû's-şer'ati'l-İslâmiyye min nikâhi't-tahlîl", a.e., sy. 15 (1406/1985-86), s. 139-171; Muhammed el-Mes'ûdî, "el-Hiyel", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, XVIII/71-72, Medine 1406, s. 97-168; Şa'bân M. İsmâil, "Seddü'z-zerâ'î beyne'l-ilgâ ve'l-fübâr", *Havliyye Külliyyetü's-şer'a ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, sy. 6, Devha 1408/1988, s. 317-326.

SAFFET KÖSE

HİYEL (الحيل)

İslâm ilimler tarihinde
mekanik teknoloji
ve mühendisliğe dair bilgi
ve uygulamaları konu alan
ilim dalı.

Arapça *hîle* (hüner, tedbir, çare, yöntem) kelimesinin çoğulu olan *hiyel*, ilimler tarihinde genellikle "makine bilgisi" veya "mekanik teknoloji" anlamında kullanılmıştır. Fârâbî, *İḥşâ'ü'l-'ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde hiyeli riyâzî ilimlerin pratiğe yönelik bir şubesi olarak gösterir. Onun açısından bu bilim dalı, matematik verileri fiziğin gerçekleri arasındaki uygunluğu gösteren işlemlere veya bu uygunluk esasına göre çalışan aletlere dair pratik bir disiplindir. Dolayısıyla aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, ağırlıklar ilmi gibi riyâzî ilim dallarının her birine ait işlem, uygulama ve aletler hiyel kapsamına girer. Meselâ cebir işlemleri aritmetiğin, inşaat mühendisliği geometrinin, rasat işlemi ve aletleri astronominin, müzik uygulama ve aletleri müziğin, mercek ve aynalar optiğin, hidrolik kaplarla çeşitli kaldırıcılar ağırlıklar ilminin hiyele ilişkin pratik alanlarında incelenir. Kısaca hiyel ilmi Fârâbî'ye göre, riyâzî ilimlerin her birine ait zihnî ve mekanik "tedbir"leri inceleyen ve sonuçta mühendisin faaliyet alanını belirleyen teknik sanatlardır (*İlimlerin Sayımı*, s. 88-104). Buna karşılık yine X. yüzyılda hiyelden bahseden ilk kaynaklardan Hârizmî'nin *Mefâtîḥu'l-'ulûm*'unda bu disiplin çok daha dar sınırlar içinde tanımlanmaktadır. Hârizmî hiyeli ağırlıkların kaldırılması için gerekli olan kaldırıcıların, mancınık gibi savaş aletlerinin, hidrolik makinelerinin, su cenderelerinin ve otomatların yapımına hasretmektedir. Onun bu yaklaşımı, hiyel adı kullanılarak yazılan eserlerin muhtevalarına da uygun düşmektedir. Ayrıca Hârizmî, Fârâbî'nin aksine bu ilmin onun sadece aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibaret gördüğü riyâzî ilimlerden tamamen müstakıl, ayrı bir disiplin olduğunu vurgulamaktadır. Hârizmî'nin eseri o devirdeki hiyel terminolojisi hakkında da ilgi çekici bilgiler verir (*Mefâtîḥu'l-'ulûm*, s. 269-274). İbnü'n-Nedîm ise İslâm dünyasında yetişmiş mekanik bilginlerini matematikçiler ve astronomlarla birlikte anmakta ve ilk sıraya bu üç alanda da uzman olan Benî Mûsâ ailesini yerleştirmektedir (*el-Fihrist*, s. 330-331).

İslâm dünyasında mekanik teknolojisi hakkındaki çalışmalar Helenistik dönemde yazılan eserlerden yararlanmısa da, kısa sürede onları aşmıştır. Grekçe'den Arapça'ya çevrilen eserlerin en ünlüleri, Bizanslı Philon'un Arapça'sı *Kitâbü'l-Hiyeli'r-rûḥâniyye ve mecânîku'l-mâ'* adıyla bilinen *Pneumatica*'sı ile (Sezgin, V, 149) İskenderiyeli Heron'un Arapça'sı *Kitâbü'l-Hiyeli'r-rûḥâniyye* olarak bilinen *Pneumatica*'sı (a.g.e., V, 154) ve Kustâ b. Lûkâ'nın Arapça tercümesiyle *Kitâbü Ref'i'l-eşkâl (Kitâbü Ref'i'l-eş-yâ'i's-sakile)* diye bilinen *Mechanica*'sıdır. Ayrıca Archimedes'e nisbet edilen su saatleriyle ilgili *Kitâbü Arşimides fi 'ameli benkâmât* (Hill, *Arabic Water-clocks*, s. 1, 15-34) adlı risâle de etkili olmuştur. Yalnız Arapça çevirisi bulunan Philon'un *Pneumatica*'sı, aerostatik ve hidrostatik ilkelerini esas alarak otomatik kaplar ve otomatların mekanizmasını konu edinir. Onu takip eden Heron ise yine sadece Arapça'sı mevcut olan *Mechanica*'sında aynı ilkelere dayanan daha karmaşık makineleri tasvir etmiştir.

İslâm dünyasında makineler hakkında bilinen en eski telif eser Benî Mûsâ künyesiyle tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç kardeş tarafından IX. yüzyılda *Kitâbü'l-Hiyel* başlığı altında yazılmıştır. Tercüme faaliyetlerindeki rolleriyle de meşhur olan bu kardeşler matematiğin, astronomi ve fizikçi oldukları için mekanik teknolojinin gerektirdiği teorik temele de sahip bulunuyorlardı. Hu-neyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre gibi bilginlerin bu alandaki çevirilerinden de faydalandığı anlaşılan *Kitâbü'l-Hiyel*'de 100 kadar mekanik aracın tasviri yapılmıştır. Bunların seksenden fazlası otomatik kaplardan, geri kalanı ise otomatik fiskeyeler, yakıtı ve fitili otomatik devreye giren lambalar, havası zehirli kuyularda çalışanlar için gaz maskeleri, havayı temizleyen körükler ve su çekmeye yarayan tulumba gibi aletlerden oluşmaktadır. Bu otomatik kaplardan yirmi kadarı Philon ve Heron'dan alınmışsa da diğerleri orijinaldir ve tercüme edilen Grekçe eserlerdekiyle köklü farklılıklar arz etmektedir. Kıtaptaki dikkati çeken en önemli unsur otomatik kontrol mekanizmalarıdır. Hava ve su basıncındaki en küçük değişimleri bile teknolojiye dönüştüren yaklaşımıyla bu eser faydalandığı Grek metinlerini hayli aşmıştır (Ahmad Y. al-Hasan – D. R. Hill, s. 60-62). Kitabın son olarak Atilla Bir tarafından *The Book "Kitâb al-ḥiyal" of Banū Mûsâ b. Şâkir, Interpreted in*

Sense of Modern System and Control Engineering (İstanbul 1990) adıyla tercüme ve tahlili yapılmıştır (diğer neşirler için bk. *DİA*, V, 451).

X. yüzyıl mühendisliği hakkında bilgi veren tek kaynak Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-'ulûm*'udur. XI. yüzyılda ise bu konuda yazılmış en önemli eser, Endülüs'te İbn Halef el-Murâdî tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr* adlı risâledir. Bu çalışmada tanıtılan araçların çoğunluğunu su saatleri, ilk beşini de su çarklarıyla çalışan otomatlar teşkil etmektedir. Bu otomatların en dikkat çeken özellikleri, gücün iletilmesi için son derece karmaşık bir dişli çarklar sistemine sahip olmalarıdır (Ahmad Y. al-Hasan – D. R. Hill, s. 62-63; Hill, *Arabic Water-clocks*, s. 36-46). Aralıklı çalışmayı sağlayacak şekilde tasarlanan bu dişli sistemine Avrupa'da XIV. yüzyıla kadar rastlanmamaktadır. Fahreddin İbnü's-Sââtî'nin 600 (1203) yılında tamamladığı *Kitâbü 'Ameli's-sâ'a ve'l-'amel bihâ* adlı eseri de ilk defa su saatlerinin mükemmel bir tasvirini vermesi açısından önemlidir. Eser, müellifin babası Muhammed es-Sââtî'nin Nüreddin Mahmûd Zengî için Dimaşk'ta yaptığı saati konu edinmektedir. 4.23-2.78 m. ebadındaki bu saati Muhammed es-Sââtî'nin ölümünden sonra kimse onaramayınca oğlu onu tekrar çalıştırmış ve hakkında bu kitabı yazmıştır (a.g.e., s. 69-88).

İbnü's-Sââtî'nin çalışmasından iki yıl sonra İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî tarafından kaleme alınan *Kitâb fî ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye (el-Câmî beyne'l-'ilmi ve'l-'ameli'n-nâfi' fî şinâ'ati'l-hiyel)* adlı kitap, İslâm klasik çağının mekanik teknolojisi alanında yazılmış en önemli eseridir. Cezerî kitabını bir mukaddime ve altı bölüm halinde düzenlemiş, özellikle mukaddimede hiyel disiplinine temel yaklaşımını ortaya koyup bu ilim dalı hakkında kıymetli tesbitler yaparak ilginç yorumlar getirmiştir. Mukaddimeden müellifin o güne ulaşan hiyel literatürünü titizlikle incelediği, dikkatini mekanik ilmine ait temel ilke ve problemler üzerinde yoğunlaştırdığı ve sonuçta vardığı uzmanlık seviyesini kendi orijinal düşünceleriyle iletirmeye çalıştığı öğrenilmektedir. Ona göre seleflerinin çoğu bilgilerini uygulamaya dönüştürme fırsatı bulamamıştır. Halbuki uygulama alanına konmayan teknik bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bundan dolayı Cezerî, gerek kendinden önceki birikimi derleyip

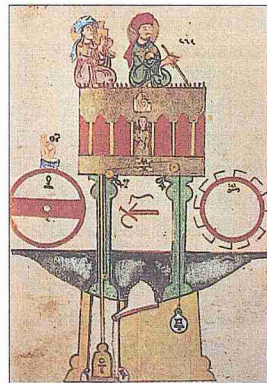
sistemleştirme gerekse uygulama imkânlarını araştırma konusunda büyük çaba sarfetmiş ve Hısnıkefâ Artuklu Sultanı Nâsirüddin Mahmûd'un teşvik ve himayesiyle alanında tek olduğunu düşündüğü eserini telif etmiştir. Eserin bölümleri ana hatlarıyla şu konulardan oluşmaktadır: "Benkâm" denilen su saatleri, otomatik kaplar, insan ve hayvan şeklindeki makineler, fâsılalı çalışan fıskiyelerle otomatik müzik aletleri, çeşitli tulumalar, muhtelif hizmetlerde kullanılan makineler ve şifreli kilitler. Kitapta tanıtılan otomatik makinelerde genellikle hidro-mekanik güçten faydalandığı ve şamandıralarla palangalar arasındaki karşılıklı etkileşimden hareketle ilgi çekici otomatik kontrol mekanizmaları geliştirildiği görülmektedir. Eserdeki en önemli hususlardan biri de Cezerî'nin makinelerin çalışma prensiplerini anlatırken kendi bulduğu birtakım sembollerini kullanmasıdır. Kitapta tanıtılan makinelerden bazıları günümüzde tariflerine uygun biçimde imal edilmiş ve başarıyla çalıştırılmıştır (kitap hakkında bibliyografik bilgi için bk. CEZERİ, İsmâil b. Rezzâz).

Alâeddin el-Kirmânî'nin Fâtih Sultan Mehmed'e ithaf ettiği *Bedâiyü'l-'amel fî şanâyi'l-hiyel* (Bodleian Library, nr. 1872) adlı eserden sonra bu konuda yapılmış bir başka önemli çalışma da ünlü Osmanlı astronomu Takıyyüddin er-Râsîd'in Vezir Şehid Ali Paşa'ya 959 (1552) yılında sunduğu *et-Turuku's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûhâniyye*'dir (Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 96, müellif hattı). İçinde elli iki şekil ve yedi minyatür bulunan eserde su saatleri, ağırlıkların kaldırılmasıyla ilgili aletler, yüksek yerlere su çıkarmanın yolları vb. konular ele alınmış olup bunların içinde en dikkat çekeni altı silindirli bir monoblok su pompasıdır (Ahmad Y. al-Hasan – D. R. Hill, s. 49-52).

Hiyel disiplininin İslâm dünyasında daha çok makine mühendisliği olarak kabul

edilmesi, onun matematik ve mekanikle kurduğu yakın ilişki sebebiyledir. Nitekim Fârâbî bu ilmi matematik ilkelerinin alet ve makinelerle uygulanması şeklinde kavramış, Cezerî de kitabının adından anlaşılacağı üzere "hiyel sanatı"nı hendesi karakterde görmüştür. Aynı şekilde Taşköprizâde de Fârâbî'nin hiyel disiplini içinde mütalaa ettiği bilgi ve uygulama alanlarını riyâzî ilimlerden olan geometri, astronomi ve bir ölçüde aritmetiğin alt şubeleri içinde saymakta ve ilgili literatürü buna uygun biçimde vermektedir. Ona göre bina yapımı, yakıcı aynalar düzeneği, ağırlıkların kaldırılması, su çıkarma teknikleri, savaş gereçleri, su saatleri, hava basıncıyla işleyen araçlar vb. geometrinin; rasat aletleri, saatler, gölge ölçüm araçları vb. astronominin; cebir işlemleri, savaş stratejisine özgü hesaplamalar, müzik aletleri vb. de aritmetik ve müziğin alt dalları arasındadır (*Miftâhu's-sa'ade*, I, 375-399).

Hiyel Fârâbî'nin kastettiği genel anlamıyla değerlendirildiğinde ortaya İslâm ilimler tarihindeki birçok önemli eserin başarısı çıkmaktadır. Bugün ilim âleminde Avrupa mekanik teknolojisinin makine elemanı, makine yapım tekniği, kontrol mekanizmaları ve kendi kendini dengeleyen sistemler konusunda müslümanlara çok şey borçlu olduğu kabul edilmektedir. Ancak hiyel ilmine ait eserler bilindiği kadarıyla Latince'ye çevrilmediği için bu bilgilerin Avrupa'ya yayılışı yazılı malzemelerin intikaliyle açıklanamamaktadır. Herhalde zanaatkarlar arası ilişkiler, Avrupalı seyyahların raporları, hristiyanların özellikle Endülüs'te parlak bir medeniyet kurmuş olan müslümanların mekanik teknolojisine ait gözlemleri bu intikali sağlamıştır. Kastilya-Léon Kralı X. Alfonso'nun emriyle 1277'de Arapça astronomi risâlelerinden derlenerek İspanyolca'ya çevrilen *Libros del saber de astronomia* gibi eserlerin mevcudiyeti, müslüman mühendislerin ürünlerinin Avrupa'ya hızla yayılışını tek başına açıklamaya yetmemektedir. Bu kitapta beş adet saat tasviri yer almakta ve özellikle bir tane si müslüman mekanik teknolojisine dair birikimi ana hatlarıyla yansıtmaktadır. Bu birikimin dayanağını teşkil eden ve saatler dışında da birçok makinenin yapılmasını mümkün kılan mekanik ilkeler İslâm dünyasında XI. yüzyıldan beri biliniyor ve uygulanıyordu; Avrupa'da ise ancak XVI. yüzyıldan itibaren tanınmaya başladı ve XVIII. yüzyıla kadar uygulandı (Hill, "Mechanical Technology", s. 270-273).

İsmâil
b. Rezzâz
el-Cezerî'nin
*Kitâb
fî ma'rifeti'l-
hiyeli'l-
hendesiyye*
adlı eserinden
minyatürlü
bir sayfa
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 3606,
vr. 133*)

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1955, s. 88-104; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 330-331; Hârizmî, *Mefâtihü'l-ülûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 269-274; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 375-399; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1395; Brockelmann, *GAL*, I, 241, 494, 651; *Suppl.*, I, 902-903; Sezgin, *GAS*, V, 149, 153-154; G. Anawati, "Science", *CHIs*, II/B, s. 756; Ayhan Songar, *Sibernetik*, İstanbul 1979, s. 109-111; Kâzım Çeçen, "El-Cezerî'nin Su Saatinin Rekonstrüksiyonu", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (14-18 Eylül 1981)*, *Bildiriler*, İstanbul 1981, V, 324-325; D. R. Hill, *Arabic Water-clocks*, Halep 1981, s. 1, 15-34, 36-46, 69-88; a.mlf., "Mechanical Technology", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period* (ed. M. J. L. Young), Cambridge 1990, s. 260-273; Ahmad Y. al-Hasan - D. R. Hill, *Islamic Technology*, Paris 1988, s. 49-52, 60-63; Atilla Bir, *The Book "Kitâb al-hiyal" of Banû Mūsā b. Şâkir, Interpreted in Sense of Modern System and Control Engineering*, İstanbul 1990; a.mlf., "Eb-ül-İz Al Gazari'nin Otomatları", *Bilim ve Teknik*, sy. 110, Ankara 1977, s. 1-3; E. Wiedemann - F. Hauser, "Über Trinkschnecken und Tafelaufsätze nach al-Gazari und Ben Musa", *Isl.*, VIII (1918), s. 55-93; Toygar Akman, "Sekiz Yüzyıl Önce Otomatik Makina Yapan Türk Bilgini Eb-ül-İz", *Bilim ve Teknik*, sy. 77, Ankara 1974, s. 1-6; a.mlf., "İlk Türk Sibernetik Bilgini Eb-ül-İz", a.e., sy. 103 (1976), s. 1-4; J. Schacht, "Hiyal", *El²* (İng.), III, 511; Kâzım Çeçen-Atilla Bir, "Benî Mūsā", *DİA*, V, 451.

CEVAT İZGİ

HİZÂNE-İ ÂMİRE

(bk. HAZİNE).

HİZÂNETÜ'L-EDEB

(خزانة الأدب)

İbn Hicce'nin

(ö. 837/1434)

el-Bedî'îyye adlı

kendî eserine yazdığı şerh

(bk. İBN HİCCE).

HİZÂNETÜ'L-EDEB

(خزانة الأدب)

Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin

(ö. 1093/1682)

el-Kâfiye şerhinde

örnek olarak kullanılan şiirleri

açıkladığı eseri.

Tam adı *Hizânetü'l-edeb ve lübbü'lübbâbi lisâni'l-Arab*'dir. *el-Hizâne* diye de bilinen eser, Radî el-Esterâbâdî tarafından İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine yazılan şerhte örnek (şâhid) olarak kullanılan şiirleri şerhetmek amacıyla kaleme alınmıştır. Osmanlı sultanlarından IV. Meh-

med'e ithaf edilen kitabın sonunda belirtildiğine göre Bağdâdî eserini 1073 yılı Şâban ayının başında (Mart 1663 ortaları) Mısır'da yazmaya başlamış ve 22 Cemâziye-lâhîr 1079'da (27 Kasım 1668) bitirmiştir. Ancak müellifin kitabı yazmadan önce ihtiyaç duyduğu kaynakları belirlemesi, ayrıca *el-Kâfiye* şerhindeki beyitlerle hadislerin kaynaklarını tesbit eden ve şairlerin isimlerini içeren müstakil çalışmalar yapması (ŞM, IV, 139-141) onun uzun bir hazırlık dönemi geçirdiğini göstermektedir.

Bağdâdî eserin mukaddimesinde lugat, nahiv ve sarf ilimlerinde şiir veya sözleri şâhid olarak kullanılabilecek kişiler, kitabını yazarken faydalandığı kaynaklar ve Radî el-Esterâbâdî'nin biyografisi hakkında bilgi verdikten sonra onun şâhid olarak kullandığı 957 beyti şerhetmektedir. *Hizânetü'l-edeb* her ne kadar bu şiirlerdeki gramerle ilgili meselelerin izahı maksadıyla yazılmışsa da müellif konuyla ilgili diğer beyitlerle sadece bir mısraı kaydedilmiş örneklerin ait olduğu beyitleri bulup göstermiş, bu arada örnek beytin daha iyi anlaşılması için içinde yer aldığı manzumenin tamamını veya birkaç beytini de zikretmiştir. Ayrıca örnek beyitlerle ilgili lugat, sarf, nahiv, i'rab ve mâna açıklamaları yanında örnek gösterilen kısım (mahall-i şâhid) hakkında daha önce ileri sürülen farklı görüşlerin değerlendirmesini yapmıştır. Söz konusu şiirin nazmediliş sebebi ve şairiyle ilgili bilgi de veren Bağdâdî tefsir, hadis, kıraat, edebiyat ve dil hakkındaki çeşitli konuları ele almıştır. Zaman zaman ahhâr, ensâb ve eyyâmü'l-Arab'a da yer vermiş, şiirlerde geçen yer ve kişi adlarının doğru okunuşunu tesbit etmiştir. Müellif, *el-Hizâne*'den sonra yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Bânet Su'âd li'bni Hişâm* adlı eserinde *Hizânetü'l-edeb*'e atıfta bulunduğundan onun bu iki eseri birbirini tamamlayıcı mahiyettedir.

Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin *Hizânetü'l-edeb*'de kullandığı malzemeyi tenkit süzgecinden geçirdikten sonra alması ve nâdir bulunan metinlere yer vermesi eserin ilmî değerini arttırmıştır. Faydalandığı kaynaklara örnek olarak girişte zikrettiği 308 eserle birlikte sayısı 692'ye ulaşan (XIII, 5-119) kaynakları arasında halen nüshası mevcut olmayanlar da bulunmakta olup Bağdâdî yaptığı nakillerle okuyucuyu bu eserler ve muhtevaları hakkında bilgilendirmiştir. Bu özellikleriyle Bağdâdî'nin ismini ebedileştiren *Hizânetü'l-edeb* Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanın-

da çalışanlar için her zaman başvuru olan güvenilir bir ansiklopedik kaynak olmuştur.

Hizânetü'l-edeb ilk defa 1299'da (1882) Bulak'ta, kenarında Bedreddin el-Aynî'nin *el-Makâşidü'n-naḥviyye fi şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye* (eş-Şevâhidü'l-kubrâ) adlı eseriyle birlikte dört cilt halinde yayımlanmıştır. Daha sonra Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından yalnız iki cildi yayımlanan (Kahire 1347/1928) kitabın ilmî neşrini, son iki cildi fihrist olmak üzere on üç cilt halinde Abdüsselâm Muhammed Hârûn gerçekleştirmiştir (Kahire 1387-1406/1967-1986). J. Guidi'nin *el-Hizâne*'deki şiirler üzerine yaptığı bir çalışma yanında ("Su poeti citati nell' opera H.", *Atti Acad. Lincei*, III, Roma 1887, s. 273-292) Abdülazîz el-Meymenî'nin de eserde zikredilen ve iktibasta bulunulan kitapların fihristiyle ilgili *İklidü'l-Hizâne* adlı bir çalışması yayımlanmıştır (Lahor 1927).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1979, neşredevinin mukaddimesi, I, 19-24; Serkis, Mu'cem, I, 572; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-baḥşî'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 518-519; Ma'a'l-Mektebe, s. 290-292; Ömer Ferruh, *Me'âlimü'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1986, II, 754-761; Ömer Mūsâ Bâşâ, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: el-âsrû'l-Memlûki*, Beyrut-Dımaşk 1409/1989, s. 92-95; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Uyûnü'l-mû'elleft* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, s. 160, 277-278; M. Sadi Çöğenli - Kenan Demiryak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994, s. 152-153; İzzeddin İsmâîl, "Menhecü'l-Bağdâdî fi Hizâneti'l-edeb", *ME*, XXV/1 (1953), s. 54-58; Nazif M. Hoca, "Abdalqâdir b. 'Omar al-Bağdâdî'nin Eserlerinin İstanbul'daki Yazmaları", *ŞM*, IV (1961), s. 122-127; Brockelmann, "Abdülkâdir", *JA*, I, 87-88.

NAZIF HOCA

HİZÂNETÜ'L-EKMEL

(خزانة الأكمel)

Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali

b. Muhammed el-Cürcânî'ye

(ö. 522/1128'den sonra)

nisbet edilen

Hanefî fikhına dair eser.

Mukaddimesinde 522 yılı kurban bayramında (Aralık 1128) telifine başlandığı belirtilen eserin müellifi hakkında bilgi verilmemiş, bu sebeple kitap farklı kişilere nisbet edilmiştir. Kureşî ve İbn Kutluboğa gibi ilk Hanefî tabakat yazarları, altı cilt olduğunu belirttikleri eserin müellifi olarak Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali b. Mu-